

Нове у вивченні Києва

У 1965 р., після тривалої перерви, були відновлені систематичні археологічні дослідження стародавнього Києва. Їх обсяг і результативність особливо зросли після 1970 р. Цьому сприяло створення Академією наук УРСР при ІА АН УРСР Київської постійно діючої експедиції (тепер відділ археології Києва). На відміну від розкопок попереднього етапу, експедиція розгорнула дослідження не лише у центральних районах міста, де традиційно провадилися археологічні пошуки, а й на території його торгово-ремісничих посадів — Подолі та Копиревому кінці, а також у межах його навколишніх районів. Крім планово-тематичних досліджень, значні розкопки здійснено на київських новобудовах.

Археологічне вивчення Києва було підпорядковане вирішенню ряду важливих питань його стародавньої історії, зокрема проблеми походження, місця і ролі у виникненні й житті Давньоруської держави — спільної основи історичного розвитку трьох східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського, а також висвітлення соціально-економічного й історико-культурного розвитку міста IX—XIII ст.

Здобуті у 1965—1976 рр. археологічні матеріали значно доповнили наші знання з цих питань, а де в чому й змінили їх. Оскільки нові київські знахідки опубліковано в ряді тематичних збірників, у запропонованій статті головна увага зосереджена на тому новому, що вони дають для розуміння історичного минулого «матері городів руських» — Києва.

П о х о д ж е н н я К и є в а. Одним із важливих і все ще не розв'язаних питань є походження Києва. Спроба з'ясувати його за допомогою тільки писемних джерел не дали бажаних наслідків. Значно більш джерелознавчі можливості має археологічний матеріал. Правда, й у цьому випадку перед дослідниками постають серйозні труднощі. Адже йдеться не про звичайні поселення на території Києва, що були тут за часів палеоліту, а про поселення з певними міськими ознаками, яке відбивало необхідний для появи міського життя рівень соціально-економічного і суспільного розвитку східних слов'ян.

Згідно з вченням класиків марксизму, «протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави»¹. Оскільки східні слов'яни, як доведено радянською історичною наукою, перебували на перехідному (від общинного до класового) етапі суспільного розвитку в VI—IX ст., саме в цей час у них і зароджувалися нові за соціальним змістом форми поселень. Пошуки першооснови Києва за межами вказаних хронологічних рамок не можуть знайти задовільного теоретичного обґрунтування.

Археологічні матеріали третьої чверті I тисячоліття н. е. на території Києва відомі давно. Вони відкриті під час розкопок різних років на Замковій горі, в межах «города» Володимира, на горі Дитинці. Крім грубої ліпної кераміки, тут виявлено рідкісні для того часу коштовні ювелірні вироби: срібні й бронзові антропоморфні і пальчасті фібули, срібні браслети з розширеними кінцями, візантійські монети V—VI ст. На Старокиївській горі знайдено залишки найдавнішого київського городища. На підставі знахідок ліпної кераміки, виявленої на дні рову, дослідники відносили спорудження городища до VII—VIII ст.² Здається, проте, що у визначенні часу побудови укріплень на Старокиївській горі вирішальними мусять бути дати супровідного інвентаря, фібул, браслетів, монет, датованих переважно VI—VII ст. На жаль, умови знаходження матеріалів третьої чверті I тисячоліття н. е., в тому числі й кераміки, в більшості випадків лишаються нез'ясованими. З публікацій не можна

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 4, с. 40.

² Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. К., 1959.

дійти висновку, де і в яких комплексах вони відкриті. Значно більше щодо цього дають результати розкопок за останнє десятиріччя. В межах Старокиївської гори вдалося виявити не просто поодинокі речі VI—VIII ст., а й цілі комплекси, житла з речами, господарські ями.

Надзвичайно важливі матеріали, що проливають світло на ранній етап історії Києва, розкопано на схилах Старокиївської гори у 1965 р. Це наперед залишки житла з піччю в одному з його кутків. Складено піч з глиняних вальків різної форми і невеликих каменів пісковика. Для її спорудження в материковому останці вирізувалося заглиблення прямокутної форми зі сторонами 80 і 60 см. Черинь обпалений до червоного кольору і має значну товщину, що свідчить про тривале функціонування печі. У зв'язку з тим, що більша частина житла знищена будівельними роботами X ст., розміри його встановити не вдалося. Можна тільки з упевненістю сказати, що воно було наземним і розташовувалося на одній з терас гори. Поруч з ним знайдено господарську яму грушоподібної форми.

В житлі та ямі виявлено багато кераміки, як ліпної, так і підправленої на гончарному крузі. За формою, характером обробки вінець, орнаментом вона має багато спільного з ранніми керамічними комплексами Пліснеська, поселень третьої чверті I тисячоліття н. е. Подніпров'я і Побужжя. Окремі елементи, зокрема гусеничний і хвилястий орнаменти, дають можливість зіставляти її з роменською і корчакською кераміками. Вдалося реставрувати кілька горщиків і масивних сковорідок.

Вздовж останньої тераси схилів Старокиївської гори виявлено залишки дерев'яної стіни, поставленої з товстих вертикально вбитих у землю колод. З боку схилу основа її укріплена великими гранітними валунами, над якими виявлено гумусну підсіпку. Керамічні матеріали, знайдені під час розчистки основи стіни, аналогічні тим, що були в житлі. Датуються вони VII—VIII ст., а, можливо, й раннішим часом. Певно, до цього самого часу слід відносити і спорудження дерев'яної стіни, яка у вигляді палісаду проходила понад краєм Старокиївської гори і використовувалася з оборонною метою.

Серед матеріалів, що належать до початкового періоду існування Києва, особливий інтерес становлять залишки житла VI ст., виявленого на верхньому плато Старокиївської гори у 1972 р.³ Розташоване воно недалеко від будинку Державного Історичного музею, на глибині 2,5 м від сучасної поверхні. Житло сильно зруйноване будівельними роботами IX—X ст., але має добре збережену піч, що стояла в північно-західному його куті. За матеріалом і формою вона нагадує печі давньоруських жител, але значно менша за розмірами. Глинобитне склепіння збереглося на висоту 50—60 см. Майже до самого верху піч заповнено ліпними горщиками корчакського типу. За аналогіями їх можна датувати VI ст. (рис. 1). За зіставленням з керамічними комплексами Замкової гори обидві групи кераміки мають багато спільного.

Отже, нові знахідки в поєднанні з виявленими раніше переконливо свідчать, що історичне ядро стародавнього Києва сформувалося, найімовірніше, в VI ст. Саме з цього часу, а, можливо, навіть з кінця V ст., простежується безперервність історичного життя одного з найдавніших слов'янських міст.

Масова за будова стародавнього Києва. Проблема масової забудови стародавнього Києва довгий час була однією з найдискусійніших в давньоруській археології. М. К. Каргер, П. О. Раппопорт вважали, що основним конструктивним типом жител Києва X—XIII ст. була напівземлянка з глинобитними стінами на легкому дерев'яному каркасі⁴. Натомість В. А. Богусевич, В. Й. Довженок, а також автор

³ Розкопки П. П. Толочка і В. К. Гончарова.

⁴ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 364—368; Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. Л., 1975, с. 127, 160.

цих рядків стверджували значне поширення в Південній Русі, і насамперед в Києві, зрубних будівель⁵.

В археології досить часто трапляється, що дискусійність того чи іншого питання зумовлена не стільки об'єктивними труднощами його вирішення, скільки недостатньою джерельною базою. Так сталося і з питанням масової житлової архітектури стародавнього Києва. Протягом понад 150 років археологи досліджували нагірну частину міста, де надзвичайно погано зберігається дерево. У зв'язку з цим основну увагу

Рис. 1. Ліпна кераміка з житла VI ст.

звертали на ті житлові й господарські будівлі, нижню частину яких було заглиблено в материк. Залишки наземних зрубних будинків траплялися значно рідше, і відсоток їх довгий час лишався незначним⁶. Ця обставина, хоч абсолютно не відбивала об'єктивної реальності, призвела до висновку про напівземлянкову забудову стародавнього Києва. При цьому напівземлянками називалися будівлі стовпової конструкції, нижні частини яких були опущені в землю не більш як на 40—60 см.

Розкопки за останнє десятиріччя дали для розв'язання проблеми масової архітектури стародавнього Києва значно більше, ніж дослідження за весь попередній етап. Йдеться про відкриття кварталів із зрубними житловими і господарськими будівлями, дерев'яними парканами і бруківками на Подолі, які датуються X—XII ст. Нові знахідки не тільки доповнили, а й значно змінили уявлення про архітектурний вигляд Києва.

У 1971 р. під час пошукових геологічних робіт на трасі подільської ділянки Київського метрополітену, що здійснювалися за участю археологів⁷, вдалося одержати повний стратиграфічний переріз культурних нашарувань Подолу протягом 1,5 км (від Поштової площі до вул. Ярославської). Виявилось, що давньоруські шари залягають на значній глибині (від 2,5 до 12—14 м). Переріз з графічною чіткістю показує характерне чергування темних і світлих шарів. Темні культурні — результат життя і діяльності людей, світлі піщані свідчать про те, що життя це неодноразово переривалося дніпровськими повенями. Свідчення про одну з них (945 р.), можливо, найбільшу, потрапили на сторінки літопису.

Періодичні повені заносили піском подільські садиби, вулиці, паркани, нижні вінця житлових і господарських зрубів, змушували стародавніх подолян «підніматись вище», надбудовувати або перебудовувати житла. Чим більшими були піщані наноси, тим краще збережені археологічні об'єкти.

Надзвичайний інтерес в цьому плані становлять розкопки 1972 р. на Червоній площі Подолу, де виявлено на різних рівнях 13 зрубних будівель⁸. П'ять з них являли собою житлово-господарський комплекс —

⁵ Богусевич В. А. Археологічні розкопки на Подолі в 1950 р.— Археологія, 1954, т. 9; Довженко В. Й. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 роки.— Археологія, т. 3. К., 1960; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1971.

⁶ Серед 150 будівель стародавнього Києва, розкопаних у Верхньому місті за всю історію археологічних досліджень, зрубних було не більше десяти.

⁷ Розкопки на Подолі здійснював Подільський загін Київської експедиції під керівництвом К. М. Гупала.

⁸ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіївський Подол у світлі нових археологічних досліджень.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 40—65.

садибу X ст., рівень залягання якої — 10 м від сучасної поверхні. З усіх боків садибу огорожено дерев'яним парканом з широких дубових дошок. Довшою віссю вона витягнута вздовж берегової лінії, що й визначила її планувальну структуру. Чотири зруби розташувалися по периметру садиби і мали єдину орієнтацію; п'ятий, очевидно, ранніший, де-що випадав із загального плану. Вражає прекрасна збереженість зрубів; деякі з них мають по п'ять—дев'ять вінець (рис. 2).

Рис. 2. Зруб. X ст. Поділ. Червона площа.

Усі будівлі рублені з соснових колод «в обло» з чашкою і підтісуванням в нижньому вінці. Торці кутів виступають назовні на 25—30 см. Під кутами зрубів, а іноді й під стінами є фундаментні підкладки з обрубків товстих колод. Потужність фундаментів повністю залежала від характеру ґрунту і розмірів будівель; нерідко це ціла система настилів із колод, складених у кілька ярусів.

Розкопки на Червоній площі стали поштовхом до систематичних досліджень стародавнього Подолу. Протягом 1972—1976 рр. Київська експедиція здійснила розкопки в котлованах метробуду між вулицями Героїв Трипілля і Хоревою, Верхнім Валом і Хоревою, Нижній Вал, № 29, Жданова, № 6—8, в районі колишнього Житнього ринку, на території садиби № 17 по вул. Волоській та в інших місцях. В результаті дослідження нових ділянок з'ясувалося, що принципової різниці між ними (на Червоній площі) тут немає ні в плані загальної стратиграфічної ситуації, ні в характері забудови. Зруби виявлялись скрізь, де вдалося провести розкопки. Всього їх тепер відомо на Подолі близько 50. За типом і призначенням вони поділяються на дві групи: житлові, здебільшого двокамерні, і господарські — однокамерні. В тих випадках, коли зрубні будівлі добре збереглися, стало можливим визначити їх конструктивні особливості.

Надзвичайно цінними виявилися розкопки 1973 р. на місці колишнього Житнього ринку Подолу, в результаті яких було розкрито міський квартал із шести садиб. Чотири з них простежено в межах одного-двох будівельних періодів XI ст., дві — в межах семи-восьми (X—XI ст.). Роботами на широкій площі і значній глибині зафіксовано чітку планувальну структуру ділянки, що мала певні стабільні ознаки. Її містобудівною віссю був невеликий струмок, що протікав попід Зам-

ковою горою у бік Дніпра. Розміри кожної садиби лишалися незмінними протягом кількох століть. Їх паркани, відновлені після повеней або пожеж, проходили точно по тих самих лініях, що й раніше. У кожному будівельному горизонті (періоді) спостерігається певна закономірність в розташуванні різних будівель садиби: житлові будинки, як правило, стояли на деякій відстані від комор і хлівів, але так само завжди вздовж парканів. Центральна частина садиб залишалась вільною від забудови.

Житлові будинки однотипні. Це двокамерні будівлі (площею 28—34 м²), рублені «в обло» з товстих соснових колод. Поміж вінцями

Рис. 3. Господарський зруб XI ст. Поділ. Житній ринок.

прокладено мох. Вхід у будинок був розташований з «теплого», південно-західного, боку на рівні четвертого-п'ятого вінця і вів у меншу камеру — сіни. З боку входу до сіней було прибудовано високий ганок на чотирьох стовпах, куди вели дерев'яні сходи. У більшій камері, в правому або лівому, ближчому до входу, куті стояла овальна глинобитна піч. В тих випадках, коли піч споруджувалася на дерев'яних опічках, залишки її збереглися погано. Підлоги в житлових будинках настилялись із широких і товстих дощок.

Господарські будівлі розташовувались на відстані 6—10 м від житлових. Вони так само мали зрубний характер. Іноді це досить монументальні споруди, товщина стін яких не поступається житловим п'ятистінкам, а дерев'яні підлоги відзначаються навіть більшою конструктивною досконалістю. Вони однокамерні, їх площа, як правило, не перевищує 16 м² (рис. 3).

Поряд із з'ясуванням характеру забудови Подолу X—XII ст. вдалося простежити й елементи його планувальної структури. В районі Житнього ринку садиби розташовувались вздовж струмка, що протікав попід Замковою горою і повертав на схід. Кожна садиба була відгороджена від нього дерев'яним парканом. Береги струмка обшиті широкими дубовими дошками і закріплені товстими палями. Ширина струмка, який правив за своєрідну подільську вулицю, дорівнювала близько 5 м.

Важливі дані щодо характеру планування Подолу виявлено у 1972 р. під час розкопок у котловані метробуду між вулицями Героїв Трипілля і Хоревою. Тут на глибині 10—11 м від сучасного рівня вдалося розкопати п'ять зрубних будівель, які належали одній садибі. Виходила вона

на дві міські вулиці, від яких була відгороджена дерев'яним парканом. Ширина однієї вулиці, що проходила паралельно береговій лінії Дніпра, становила 6 м, ширина іншої, яка тяглася у бік річки,— близько 3 м.

Певне уявлення про планувальну структуру Подолу дають розкопки в районі вулиць Верхній Вал, № 29, Жданова, № 6—8, а також в межах садиби № 17 по вул. Волозькій. Виявлена тут забудова в цілому аналогічна дослідженим раніше. В більшості випадків зрубні будівлі сплановані кутами за сторонами світу. Садиби огорожені дерев'яними парканами. Характерно, що садибно-вулична система планування стародавнього Подолу, яка простежена нами для X ст., зберігалась і в пізніші часи. Це підтвердили розкопки по вул. Волозькій, № 17, де в шарах XII ст. простежено такі самі зрубні будівлі й дерев'яні паркани, як і в шарах X—XI ст., але значно гірше збережені.

Отже, одним із головних досягнень подільських археологічних досліджень 1972—1976 рр. є те, що вони підбили підсумок тривалій дискусії про характер масової забудови стародавнього Києва і довели безпідставність висновків тих дослідників, які стверджували виняткову історико-архітектурну своєрідність столиці Русі. Виявлені на Подолі нові матеріали аналогічні відомим у Новгороді, Старій Ладозі, Полоцьку, Бресті й інших містах північно-західних і північно-східних районів Русі. При цьому аналогії простежуються не тільки в загальному характері зрубних будівель чи в планувальній структурі окремих ділянок міської забудови, а й в ряді будівельних засобів.

Рубка київських (як і новгородських, мінських, брестських та інших) зрубів виконана «в обло», з випуском кінців на 30—40 см. Всі вони складені з соснових колод діаметром від 16 до 25 см. Чаші замків і пазів завжди вибрані у нижній колоді. Між вінцями наявна прокладка з моху — для утеплення. Характерно, що київські зруби мають практично всі варіанти будівельної техніки, які дослідники відзначають для інших районів Русі. Переводини для настилання підлоги в них бувають врубані у вінця і покладені на землю; основа зрубів складається з системи дерев'яних підкладок, але трапляються і дерев'яні «стілці». Мають місце в київських зрубах і зовнішні вінця, чи обноси, що є характерними для будівель Мінська, Полоцька, Гродно, Рязані та інших міст.

Типологічно київські зрубні будівлі практично не відрізняються від новгородських, староладозьких, брестських. Вони представлені тими самими трьома типами жител, які мали поширення й у лісовій зоні: однокамерні зруби, двокамерні житла — п'ятистінки і багатоканерні будівлі.

Природно, цим не вичерпуються всі елементи схожості давньокиївського міського будівництва з забудовою інших центрів Русі, але й наведених прикладів достатньо, щоб дійти висновку про переважання в архітектурі Києва X—XIII ст. загальноруських типів будівель.

Ремісничче виробництво. Матеріали археологічних досліджень попередніх років довели, що стародавній Київ належав до найрозвиненіших ремісничих центрів Давньої Русі. Нові розкопки не тільки підтвердили, а й значно розширили коло джерел для характеристики давньоруського ремесла. Залишки ремісничих майстерень протягом останнього десятиріччя виявлено в межах садиби Державного Історичного музею, в районі вул. Ірининської та на Подолі, де зосереджувалась основна маса ремісників Києва X—XIII ст.

Довгий час Поділ лишався найменше вивченим районом міста, і про його ремесло ми практично нічого не знали. Становище почало мінятися після розкопок В. А. Богусевича 1950 р., коли між вулицями Героїв Трипілля і Волозького було відкрито залишки склоробної майстерні⁹.

⁹ Богусевич В. А. Вказ. праця, с. 42—43.

У 1969 р. на території садиби № 41 по вул. Ярославській в шарах XII—XIII ст. простежено сліди давньоруських дерев'яних будівель, що згоріли. Серед матеріалів найбільшу колекцію становили знахідки бурштину, в тому числі не тільки окремі шматочки, а й заготовки до різних виробів та готова продукція: персні, багатогранні біконічні намистини, натільні хрестики, підвіски. Немає сумніву, що така велика кількість знахідок бурштину можлива лише поблизу ремісничої майстерні по його обробці¹⁰. Аналогічні залишки виявлено також у 1975 р. в межах садиби Покровської церкви.

Рис. 4. Шиферна формочка для відливання накладних поясних пластин. X ст. Поділ. Вул. Верхній Вал.

Під час розкопок 1973 р. на території колишнього Житнього ринку розкрито дерев'яну споруду XI ст. незвичайної конструкції. Її стіни споруджено з товстих колотих дощок, кінці яких запазовані в чотири кутові та два бокові стовпи. У кожній дошці стін було по сім-вісім наскрізних отворів; в окремих з них, із зовнішнього боку будівлі, вбито спеціальні кілочки. Підлога споруди дерев'яна, дві бокові дошки мали вирізані пази-отвори, у які вставлялись або вбивались бруски-фіксатори. З північно-східного та південно-східного боків будівлі знайдено неширокі водозливні канали. Не ви-

ключено, що подібні споруди могли правити за чинбарні, в яких відпарювались та пріли шкіри. Наявність тут струмка, а також та обставина, що ділянка розкопу практично прилягала до урочища Кожум'яки, підтверджують вірогідність такого припущення¹¹.

У 1975 р. на Подолі, там де вул. Верхній Вал перерізав котлован метро, на глибині понад 7 м від сучасного рівня виявлено сліди ще однієї ремісничої майстерні, цього разу ювелірної. У потужному шарі попелу і вугілля вдалося розчистити три шиферних формочки, в яких відливались срібні й бронзові орнаментовані бляшки. Ними оздоблювалася зброя бойових коней, шкіряні пояси дружинників. Стратиграфічні спостереження, а також зіставлення київських формочок з бронзовими і срібними бляшками, виявленими за межами Києва, дають змогу датувати їх X ст. Це перша і поки що єдина ювелірна майстерня, датована таким раннім часом. Її відкриття, безперечно, є значною подією в археології Києва, що засвідчує високий рівень розвитку ювелірного ремесла в столиці Київської Русі вже у X ст.¹² (рис. 4).

Однією з масових категорій ремісничих виробів, що трапляються під час розкопок міста, є так звані овруцькі шиферні прясла. Свою назву вони дістали не лише тому, що виготовлені з характерного рожевого каменю, який залягає поблизу Овруча, але й тому, що їх виробництво, на думку дослідників, так само було зосереджено в районі Овруча. Розкопки Києва 1975 р. змушують внести в цю усталену думку значні корективи. Майстерню по виготовленню шиферних прясел знайдено на Подолі, в районі перехрещення лінії метрополітену з вул. Верхній Вал. Вона залягала на глибині понад 4 м від сучасного рівня поверхні у будівельному горизонті XII ст. Тут вдалося зібрати значну кількість готових пряслиць, напівфабрикатів, заготовок, відходів виробництва

¹⁰ Толочко П. П., Гупало К. М. Розкопки Києва у 1969—1970 рр.— Стародавній Київ. К., 1975.

¹¹ Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Вказ. праця, с. 37—38.

¹² Ці й інші матеріали з подільського ремесла X—XIII ст. готуються до публікації К. М. Гупалом, Г. Ю. Івакіним і М. А. Сагайдаком.

тощо. Виявлена майстерня дає підстави гадати, що виробництво шиферних прясел у Києві набуло значного поширення і розвитку. Сировиною для нього були відходи шиферу, який ішов на будівництво монументальних споруд.

Характеризуючи архітектуру стародавнього Києва, дослідники неодноразово відмічали, що незвичайні для тих часів масштаби будівництва вимагали налагодженого місцевого виробництва всіх необхідних будівельних матеріалів. Теоретично незаперечний, висновок цей довгий

Рис. 5. Піч для випалу плінфи. X ст. Старокиївська гора.

час не мав конкретного підтвердження в археологічних матеріалах. Спроба М. К. Каргера довести, що виявлена на захід від Софії Київської загадкова споруда була піччю для випалу плінфи, не мала успіху¹³. Тільки в останній час з'явилися дані, що засвідчують значний розвиток тих галузей давньокиївського ремесла, що обслуговували монументальне будівництво.

У 1970 р., під час будівництва по вул. Ірининській, № 3, виявлено залишки шести печей для випалу вапна. У плані вони мали майже правильну округлу форму з виступаючими назовні челюстями. Їх стіни, завтовшки близько 0,6 м, складено з двох рядів плінфи на глиняному розчині. Округла стіна печі переходить у стінки челюстей, що розходяться в міру віддалення їх від входу в камеру. Довжина челюстей 1 м, внутрішній діаметр камери 2,6—2,7 м. Внутрішня поверхня стін ошлякована, в окремих місцях шлакомаса має яскравий світло-зелений колір. Черинь печі, за який правила материкова глина, становив суцільну керамічну кірку завтовшки до 5 см.

В одній з печей, під завалом її стін, лежав товстий шар вапна і вапнякового каменю. В міру наближення до челюстей він тоншав, але зовсім не зникав ні в них, ні за їх межами. З невідомих причин піч лишилася невивантаженою, що допомогло чіткіше визначити її виробничий профіль. У ній, як і в п'яти (а, може, й більше) інших печах, випалювалося вапно.

Функціонування цього вапноробного комплексу, розташованого поблизу архітектурного ансамблю «города» Ярослава (від церкви, що на розі вулиць Ірининської і Володимирської, за 50—60 м, від Софії — за

¹³ Каргер М. К. Вказ. праця.

150—200 м), припадає на 30—40-ві роки XI ст. Отже, є всі підстави вважати, що він виник завдяки будівництву. Його відкриття дає уявлення про південно-західний сектор «города» Ярослава 20—40-х років XI ст., який мав вигляд гігантського будівельного майданчика, де у чіткій взаємодії працювали ремісники різних спеціальностей: муляри, тесляри, гончарі, каменярі, а також майстри по випалюванню вапна. Їх печі розташовувалися на самому краю плато над Хрещатицьким яром.

Повне завершення будівництва архітектурного ансамбля «города» Ярослава, напевно, фіксує і кінець функціонування вапноробного комплексу¹⁴.

Аналогічним чином було організовано будівельну справу і за часів Володимира Святославича, зокрема при спорудженні архітектурного ансамбля на Старокиївській горі. У 1975 р. тут, на північ від Десятинної церкви, відкрито залишки двох печей для випалу плінфи. Складено їх з цегли-сирцю. В одній порівняно добре збереглася нижня частина, що мала дві камери. Товсті стіни топкової камери свідчать, очевидно, про те, що вони мали витримувати значне навантаження. Від високої температури внутрішній ряд цегли-сирцю майже повністю прожарився. Археоманітний метод датування показав, що печі припинили функціонування наприкінці X ст. Є всі підстави вважати, що в них випалювалася плінфа для будівництва Десятинної церкви і палаців довкола неї. На користь цього говорить і порівняння цегли Десятинної церкви з тією, що виявлено в завалі однієї з печей¹⁵ (рис. 5).

Монументальне будівництво. Стародавній Київ був першим давньоруським містом, у якому вже з середини X ст. широко розгорнулося монументальне будівництво. Розпочалося воно на Старокиївській горі і поступово, в міру розростання міста, поширювалося на його нові райони. До наших днів збереглися лише окремі давньокиївські архітектурні споруди; переважна більшість їх зруйнована і лежить у землі.

Тільки за останнє десятиріччя в різних районах Києва виявлено залишки шести кам'яних будівель: палацу на Старокиївській горі, храмів у Копиревому кінці, на Подолі, Клові, а також в урочищі Церковщина (південна околиця Києва), ротонди в «городі» Володимира. Крім того, проведено важливі роботи по вивченню руїн Золотих воріт, а також Михайлівського храму Видубецького монастиря.

Надзвичайний інтерес становить знахідка кам'яного палацу в центрі київського дитинця, пошуки якого довгий час не мали успіху. На цій підставі дослідники дійшли висновку, що, очевидно, в межах найдавніших укріплень взагалі не було князівського палацу. Так, М. Х. Алешковський вважав, що в «городі» Києві початково панували жерці, а князь жив за його межами. І тільки із знищенням святилища, запровадженням християнства і вигнанням жерців фортеця була розширена і стала князівською».

Розкопки 1970—1972 рр., здійснені поблизу Державного Історичного музею, показали, що ця точка зору не підтверджується археологічними матеріалами. Князівський палац у центрі київського дитинця існував, і його залишки вдалося виявити¹⁶. Одна із стін виявленої будівлі сягала 18 м завдовжки і мала товщину близько 1,5 м. Привертає увагу оригінальна техніка кладки. На глиняному розчині покладено великі кам'яні валуни, що утворюють своєрідний панцир стіни, а також тонку плінфу, черепицю, шиферні плити. Праворуч і ліворуч від поздовжньої стіни відходили поперечні, що свідчить про складний план будівлі. За характером кладки і планом вона значно відрізняється від цегляних палаців,

¹⁴ Толочко П. П., Гупало К. М. Вказ. праця, с. 20—27.

¹⁵ Розкопки печей для випалу плінфи здійснено Старокиївським загоном Київської експедиції під керівництвом С. Р. Кілієвич. Матеріали готуються до публікації.

¹⁶ Розкопки П. П. Толочка і В. К. Гончарова.

розташованих на схід, південь і захід від Десятинної церкви (рис. 6).

Фрагменти фрескового розпису, полив'яних керамічних плиток, шиферних архітектурних деталей, шматків мармуру, знайдені під час розкопок, переконують в тому, що будівля була багато оздоблена. Як свідчить архітектурно-археологічний аналіз, це залишки найдавнішої кам'яної споруди Києва і Русі, значно старшої за Десятинну церкву. В питанні історичної атрибуції відкритого палацу немає особливих

Рис. 6. Фундамент князівського палацу. X ст. Старокиївська гора.

труднощів. Є всі підстави ототожнювати його із згаданим у літописній статті 945 р. палацом княгині Ольги. Отже, головний палац Києва, що був резиденцією правителів молодого і могутнього держави Київської Русі, розташовувався в центральній частині міста. І, безперечно, князі, а не жерці чи церковники відігравали головну роль у політичному житті стародавнього Києва.

Знахідка в Києві найдавнішої цегляної споруди дає можливість дійти ще одного важливого висновку. Історія давньоруського монументального будівництва почалася не з прийняттям християнства, а значно раніше. Факти свідчать, що Київська Русь задовго до прийняття християнства досягла такого рівня історичного розвитку, за якого могла засвоювати і творчо переосмислювати передові здобутки світової культури. Відкриття кам'яного палацу язичницької пори, збудованого у новій для Русі будівельній техніці, переконливо свідчить на користь цього висновку¹⁷.

Протягом 1972—1973 рр. провадилися архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт¹⁸, в результаті яких виявлено нові дані для

¹⁷ Толочко П. П. Древний Киев. К., 1976, с. 28—31.

¹⁸ Висоцький С. О., Лопушинська Є. І., Холостенко М. В. Архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт у Києві у 1972—1973 рр.— У кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 63—85.

реконструкції цієї пам'ятки. Було встановлено, що конструкція валу в основі своїй складалась із дев'яти зрубів-городень і сягала близько 11 м висоти. Загальна висота валу із заборолами становила 16 м. Вдалося також розрахувати висоти арок воріт, уточнити рівень проїзду XI ст. Принципово важливим результатом досліджень Золотих воріт у Києві став висновок про те, що вони послужили прототипом Золотих воріт Володимира на Клязьмі. Це відкриває широкі можливості для створення науково обгрунтованої реконструкції київської пам'ятки¹⁹.

Важливим етапом у розвитку монументальної архітектури стародавнього Києва була остання чверть XI ст. В цей час будується ряд культових споруд, про які захоплено пишуть літописці. Це Успенський собор Печерського монастиря, Михайлівський храм Видубецького монастиря, храм Богородиці Влахерни на Клові та ін. Перші два дожили до наших днів, що ж до кловського, то навіть місцеположення його довгий час не було відоме.

У 1963 р., під час земляних робіт в садибі школи № 77 по вул. Карла Лібкнехта, № 25а, будівельники натрапили на фундаменти якоїсь давньоруської споруди. Здійснені розкопки показали, що час її спорудження — кінець XI ст. Отже, є всі підстави ототожнювати виявлені залишки з храмом Кловського монастиря²⁰. У 1974—1975 рр. розкопки фундаментів у садибі школи № 77 були продовжені. В результаті встановлено, що храм Кловського монастиря являв собою монументальну тринефну споруду з двома бічними галереями²¹. За характером кладки фундаментів, а також загальною плановою структурою він має більше спільного з храмами попереднього етапу, зокрема тими, що належали до архітектурного ансамбля «города» Ярослава, ніж із сучасними йому церковними будівлями Києва.

Монументальне будівництво в Києві тривало практично до самої монголо-татарської навали на Русь. Про це свідчать не тільки літописні повідомлення, а й археологічні дослідження останніх років. У 1967 р. залишки невеликого храму, побудову якого можна пов'язати з кінцем XII—початком XIII ст., виявлено на Кудрявці, де, згідно з літописом, був Копирів кінець стародавнього Києва. Характерною особливістю цього храму є те, що кладка його стін виконана двома різними видами цегли. Перший — традиційна плінфа, другий — товста брущата цегла з канелюрами, так звана литовка. Дослідники назвали її так, оскільки гадали, що цей вид будівельного матеріалу з'являється в Подніпров'ї лише за часів литовського панування, тобто не раніше XIV ст. Знахідка брущатої цегли в кладці храму кінця XII — початку XIII ст. вказує давньоруське її походження²².

Унікальною на тлі давньокиївської архітектури виявилася споруда, відкрита в садибі № 3 по вул. Володимирській у 1975—1976 рр.²³ Це кругла ротонда, складена, як і храм на Кудрявці, з двох видів цегли — плінфи і брущатки — на вапняковому розчині з домішками цементівки. Фундамент являє собою забутовку з битої плінфи, шматків каменю, пісковика і глини. Кладка стін збереглася на висоту 50—80 см при ширині 1 м 60 см.

Із зовнішнього і внутрішнього боків ротонда мала по шістьнадцять пілястр, фундамент яких дещо глибший за фундамент стіни. Внутрішні

¹⁹ *Висоцький С. О.* Доповідь, прочитана на засіданні відділу археології Києва ІА АН УРСР в 1975 р.

²⁰ *Толочко П. П.* Знахідка кам'яних фундаментів на Клові у Києві.— *Археологія*, 1968, т. 21, с. 236—243.

²¹ Розкопки провадилися Києвоокольным загonom Київської експедиції під керівництвом І. І. Мовчана за участю В. О. Харламова і Ю. С. Асеева. Матеріали готуються до публікації.

²² *Толочко П. П., Асеев Ю. С.* Новый памятник архитектуры древнего Киева.— В кн.: *Древнерусское искусство*. М., 1972.

²³ Розкопки Я. Е. Боровського і П. П. Толочка. Матеріали готуються до публікації.

пілястри ледь намічені, зовнішні досить масивні. Їх ширина 133 і 153, товщина 80 см. У центрі ротонди стояв масивний круглий стовп діаметром 3 м 20 см, складений з плінфи і бруцатки. База його квадратна. Поміж стовпом і однією з пілястр східної частини ротонди зберігся завал стіни завдовжки понад 8 м. Завершувався він невеличкою арочкою (рис. 7).

Київська ротонда була значною архітектурною спорудою, внутрішній діаметр якої дорівнював 17, а зовнішній — понад 20 м. Потужність фундаменту і цоколю свідчить, очевидно, про висотну архітектуру бу-

Рис. 7. Київська ротонда. Кінець XII—початок XIII ст. Східна частина.

дівлі. Знайдені під час розкопок фрагменти фрескового живопису та полив'яні плитки дають уявлення про характер внутрішнього оздоблення.

Система кладки стін ротонди характерна для більшості пам'яток архітектури Середнього Подніпров'я кінця XII — початку XIII ст. За призначенням вона, очевидно, була світською будівлею і правила за своєю думною палату, в якій збиралися на раду князь і бояри.

Епіграфічні дослідження. Важливу категорію археологічних пам'яток Києва становлять давньоруські графіті — написи на стінах архітектурних споруд, керамічному посуді, плінфі, шиферних пряслах тощо. Їх вивчення допомагає висвітлити ряд історичних та історико-культурних аспектів розвитку стародавнього Києва²⁴.

Особливо багатими на епіграфічні пам'ятки виявилися стіни центрального храму Давньої Русі — Софії Київської. Протягом багатьох століть прихожани лишали тут автографи, окремі з яких стали важливим доповненням літописних повідомлень про визначні події давньокиївської історії. Так, група ранніх написів Софії, що датуються 30—40-ми роками XI ст., підтверджує слушність думки тих дослідників, які відносять час завершення будівництва митрополії руської до 1037 р. або ж близького до нього. Найбільшу серію графіті становлять написи XII ст., що вказує на значне поширення грамотності серед населення Києва цього часу. Епіграфічні пам'ятки, виявлені на стінах Софії, дали в руки дослідників першокласний матеріал для з'ясування таких важливих питань, як походження і поширення писемності в Києві та на Русі,

²⁴ Роботу по дослідженню епіграфічних пам'яток стародавнього Києва провадить С. О. Висоцький.

характер палеографії давньокиївського письма, діалектні особливості київської говірки XII—XIII ст. та ін.²⁵

Після того як завершилися дослідження у Софії, розпочалися роботи по виявленню і розшифруванню написів у Кирилівській церкві, Михайлівському храмі Видубецького монастиря, а також в інших архітектурних пам'ятках стародавнього Києва.

Значний інтерес становлять графіті на масовому археологічному матеріалі. Найбільше їх на червоноглиняних візантійських амфорах

Рис. 8. Візантійська амфора з написом «МСТ(И)СЛ(А)ВЛ(Я) К(О)РЧ(А)-ГА». XII ст.

і давньоруських корчагах. Це написи, що складаються з кількох слів, окремі слова, а також монограми. Під час розкопок 1974—1975 рр. у межах «города» Ярослава вдалося виявити понад десять фрагментів амфор з монограмами. Не всі вони піддаються розшифруванню, але здебільшого їх зміст не викликає сумнівів. Як правило, це позначки власників амфор. Останні довозились у Київ з Візантії або її кримських колоній і становили значну цінність. Ряд монограм читаються як власні імена — Петро, Павло, Гаврило. На одній з амфор, знайденій у 1975 р. на Подолі, є напис «Мстиславля корчага», з пропущеними в обох словах голосними літерами. Оскільки ім'я Мстислав належить до князівського кола імен, то і власника даної амфори, мабуть, слід шукати серед київських князів. Правда, напис цей, очевидно, мав ширше значення, ніж ознака належності конкретної амфори якійсь особі. Так, напевно, була позначена ціла партія амфор з вином, що поставлялися до князівського двору (рис. 8).

Видатною епіграфічною пам'яткою є невелике шиферне прясло, виявлене на схилах Старокиївської гори у 1968 р. Воно має досить чіткий і грамотний напис: «Ягька въдала прясленьъ Жирьцьѣ» (рис. 9). Ряд спостережень дає підстави для припущення, що це прясло з дарчим написом належало дочці великого київського князя Всеволода — Янці.

Важливе значення має топографія знахідок археологічних матеріалів з написами. Переважну їх більшість виявлено в межах Верхнього Києва. Тут, як правило, частіше трапляються і знахідки залізних та бронзових стилів, якими зроблені написи на твердих матеріалах. Чи не

²⁵ *Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976.*

свідчить це про те, що письменне населення стародавнього Києва в масі своїй проживало саме на горі? І коли це й справді так, тоді зрозумілішою стає відсутність на Подолі таких важливих епіграфічних пам'яток, як берестяні грамоти.

Археологічні матеріали. На закінчення зупинимося на археологічних знахідках, виявлених за останнє десятиріччя. Найбільшу категорію речей становить кераміка— горшки, глечики, корчаги, візантійські амфори, світильники. Досить часто давньоруська кераміка,

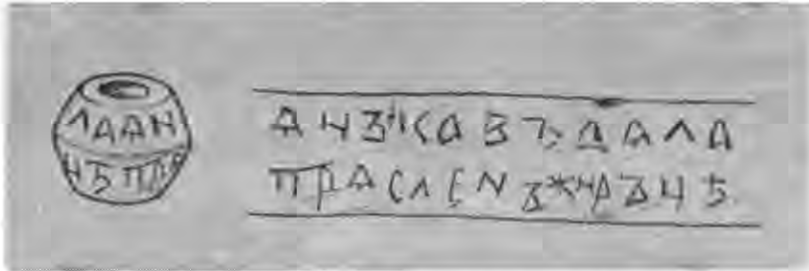

Рис. 9. Шиферне прясло з написом «АНЪКА ВЪДАЛА ПРЯС-ЛЕНЪ ЖИРЦЪ». Кінець XI—початок XII ст.

і київська у тому числі, виступає як важливий датуючий матеріал, проте датування самої кераміки розроблене ще дуже слабо. Після розкопок Подолу 1971—1976 рр. таке становище мусить змінитися на краще. Завдяки повному стратиграфічному перерізу нашарувань Подолу, виявленню залишків дерева, а також культурних горизонтів, перекритих піском, з'явилася можливість створити досить реальну хронологічну колонку давньокіївської кераміки IX—XIII ст. Це матиме велике значення не тільки для Києва, а й для всіх інших південноруських археологічних пам'яток.

Серед великої колекції виробів з дерева є архітектурні деталі будівель, полоз від саней, колесо, кочет до весла, лопати, столовий посуд, балясини від стільців і ліжок, поплавці для рибальських сітей, берестяні коробки, цвяхи, гонт тощо. Нічого подібного в Києві ще не знаходили, оскільки в умовах Верхнього міста, де традиційно провадилися розкопки, дерево не зберігається.

Значні серії речей становлять також вироби з кістки, скла, шиферу, каменю, заліза. Характерно, що, на відміну від дерева, залізні речі в обводнених шарах Подолу зберігаються погано і виявлено їх там дуже мало²⁶.

Масовий археологічний матеріал у відтворенні історичного минулого стародавнього Києва посідає визначне місце, але не менше дають і так звані унікальні знахідки, без яких не проходив жоден археологічний сезон.

У 1972 р., під час розкопок на Червоній площі Подолу, виявлено дві бронзові візантійські монети. Одна з них, знайдена у шарі піску, що перекривав залишки садиби X ст., належала імператору Костянтину VIII (1025—1028 рр.), друга, розчищена на рівні денного горизонту садиби, карбована в часи імператора Романа II (959—963 рр.). Ці знахідки є не тільки цінним датуючим матеріалом, а й важливим джерелом для з'ясування русько-візантійських економічних зв'язків другої половини X — першої третини XI ст. У 1973—1975 рр. знайдено ще дві візантійські монети; одна, що походить з розкопок на колишньому

²⁶ Публікацію матеріалів з київських розкопок здійснено в збірниках: «Стародавній Київ» і «Археологічні дослідження стародавнього Києва». Останнім часом підготовлено до друку збірник «Археологія Києва».

Житньому ринку, належала імператору Іоанну Цімісхію, друга, виявлено в садибі № 17 по вул. Волоській, — анонімна монета X ст.

Особливу увагу привертають чотири висячі свинцеві печатки, що свідчать про широкі економічні й політичні зв'язки Києва. Три з них виявлено на Подолі, а одну — в «городі» Володимирі. Остання, очевидно, пов'язана з пам'ятками візантійської сфрагістики. Вона досить велика (близько 3,5 см діаметром) і тонка. На одному боці — зображення святого із списом (Федір Стратілат), на другому — грецький напис, що читається так: «Святий! Будь милостивий до нищучого, Владика Стратілат»*. За палеографією літер печатку можна віднести до XI ст. З яким документом вона потрапила у Київ і від кого, сказати важко, але її візантійське походження, здається, не викликає сумнівів.

Рис. 10. Печатки протопродра Євстафія. XII ст.

Рис. 11. Хрест-енколпійон. Хст. Київ. Микільська Слобідка.

Ще одну печатку некиївського походження знайдено під час розкопок 1975 р. в садибі № 17 по вул. Волоській. На лицьовому її боці є грецький напис з чотирьох рядків, на зворотному — зображення св. Федора на повний зріст із списом у правій руці і щитом у лівій. Згідно з дослідженнями В. Л. Яніна, група бул протопродра Євстафія, до якої входить і наша знахідка, належала новгородському посаднику Завиду, що очолював політичне управління Новгороду за князя Мстислава Володимировича²⁷. Це друга (з п'ятнадцяти) знахідок подібних печаток за межами Новгорода і Новгородської землі. До Києва вона потрапила, очевидно, разом із якоюсь грамотою, адресованою новгородським купцям. В будинку одного з них, можливо, старшини новгородської торгової колонії, її й було знайдено (рис. 10).

Дві інші свинцеві печатки київського походження. Одна належала великому київському князю Всеволоду Ольговичу, друга, на лицьовому боці якої міститься давньоруський напис «Днѣслово», а на зворотному — шестикрилий серафим, походить з групи бул, що використовувалися для секретного листування.

За останні роки поповнилася також колекція давньокиївських хрестів-енколпійонів, виробництво яких, за Б. О. Рибаким, було монополією київських ремісників²⁸. Особлива цінність нових знахідок полягає в тому, що серед них наявні майже всі типи відомих нині хрестів-енколпійонів, виготовлених у різній техніці. Із Старокиївської гори і Подолу походять один цілий і кілька фрагментованих бронзових енколпійонів, що мали найбільше поширення у XIII ст. Це литі двостулчасті хрести з барельєфним зображенням розп'яття Ісуса Христа та поясним зображенням архангелів і святих.

Два хрести-енколпійони знайдено поблизу Дніпра: один в районі Микільської Слобідки, другий — на Подолі. Від обох збереглося лише

²⁷ Янин В. Л. Актовые печати древней Руси, т. I. М., 1970, с. 64—67.

²⁸ Рибак Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 262—263.

* Розшифровка О. І. Скржинської.

по одній стулці. Перший енколпійон належить до початкового етапу виробництва таких хрестів давньокиївськими ремісниками. Виготовлений він способом лиття по плоскій моделі зі збереженням однобічної глиняної форми. На зворотній стулці вирізьблено фігуру Оранти, яку майстерно закомпоновано в лико хреста. Зверху і зліва від постаті Оранти є дві монограми, що урівноважують всю композицію. Аналіз техніки виконання, а також палеографії літер монограми дає підстави датувати цей енколпійон X — першою половиною XI ст.²⁹ (рис. 11).

Другий енколпійон (збереглася лицьова стулка) також відлито з бронзи. Фон його гладкий, рисунок наведено жирним черневим контуром. У центрі енколпійона міститься зображення Ісуса Христа з Євангелієм у лівій руці і піднятою правою рукою. Праворуч і ліворуч від нього, в круглих медальйонах, поясні зображення апостолів Петра і Павла, над Христом — архангела Михаїла. Нова техніка черні, як довів Б. О. Рыбаков, з'явилася на Русі наприкінці XII ст.³⁰ Отже, знайдений на Подолі у 1974 р. енколпійон слід датувати кінцем XII — 40-ми роками XIII ст. Як можна припускати, він був власністю людини, що належала до військового стану або мала християнське ім'я Михайло (рис. 12).

Рис. 12. Хрест-енколпійон. XII—XIII ст. Київ. Поділ.

Описані вище матеріали і знахідки не вичерпують всього виявленого у Києві протягом останнього десятиріччя. У статті розглянуто лише найголовніші з них, що допомагають з'ясувати такі важливі питання, як походження Києва, його архітектурний, економічний і культурний розвиток в IX—XIII ст.

п. п. толочко

Новое в изучении Киева

Резюме

Статья подводит краткий итог археологических исследований Киева за последнее десятилетие. Они были масштабными по объему и исключительно результативными. Проводились не только в центральной части города (в пределах древнего детинца), но и в «городе» Ярослава, на Подоле, в Копыревом конце, на территории окружающих районов. В результате планомерных раскопок накоплен огромный археологический материал, позволяющий по-новому решать многие вопросы истории Древнего Киева. К ним в первую очередь относятся проблема происхождения города, выяснению которой значительно помогают находки жилищ VI—VII вв. на Старокиевской горе, а также проблема массовой застройки столицы Руси, правильное решение которой стало возможно только после открытия срубной застройки X—XII вв. на Подоле.

Новые исследования значительно расширили круг источников для характеристики древнекиевского ремесла, в том числе строительного — печи для обжига глины (X в.) и известны в Верхнем городе (XI в.), ювелирного — остатки мастерской X в. на Подоле, стеклоделательного — остатки мастерской по изготовлению стеклянных браслетов (XII в.) в «городе» Ярослава, камнеобрабатывающего — остатки мастерской по изготовлению шиферных пряслиц (XII в.) на Подоле.

Открытие ряда памятников каменной архитектуры, древнейший из которых (княжеский дворец) датируется серединой X в., а позднейший (ротонда) — концом XII—

²⁹ Сагайдак М. А. Нова знахідка енколпійона.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 206—208.

³⁰ Рыбаков Б. А. Вказ. праця, с. 321—322.

началом XIII вв., позволяет более полно и объективно осветить историю архитектурного развития древнего Киева.

Епиграфические памятники, обнаруженные на стенах древних архитектурных сооружений, а также на массовом археологическом материале, дают в руки исследователей важные данные для выяснения вопросов происхождения и распространения письменности в Киеве, характера древнекиевской палеографии, диалектных особенностей киевского говора XII—XIII вв.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Закон про охорону пам'яток історії і культури та проблема організації охоронних розкопок археологічних об'єктів на Україні

В нашій країні з перших років встановлення Радянської влади приділялась особлива увага охороні пам'яток історії і культури. «Громадяни, старих хазяїв немає, після них лишилася величезна спадщина,— говорилося у відозві Петроградського виконкому робітничих і солдатських депутатів у лютому 1918 р.— Тепер вона належить всьому народові. Громадяни, бережіть цю спадщину, бережіть картини, статуї, будівлі... не торкайте жодного каменя, оберігайте пам'ятники, будівлі, старі речі, документи...» * Аналогічні відозви і розпорядження були оголошені й в інших містах молодого Радянської держави.

Раднаркоми РРФСР і УРСР лише з 1918 по 1924 р. ухвалили близько десяти нормативних актів, спрямованих на збереження пам'яток історії і культури, зокрема декрети про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старожитностей, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ (1918 р.), про націоналізацію Київського міського музею і музейних збірок В. Н. Ханенка і О. Г. Гансена (1919 р.) тощо. Вийшли постанови про охорону залишків старогрецького міста Ольвії та виділення спеціальних коштів для забезпечення державної охорони культурних цінностей (1924 р.) тощо.

Пізніше за постановою Раднаркому УРСР на Україні створюється ряд державних історико-культурних заповідників, зокрема на території Києво-Печерської лаври, монастиря Босих кармелітів у м. Бердичеві, замку-фортеці в м. Кам'янці-Подільському, у м. Старокостянтинові та ін.

Важливою подією були постанови Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР 1948 р. про поліпшення охорони пам'яток історії і культури. Завдяки вжитим заходам наукове дослідження кожної пам'ятки, що потрапляла у зону новобудов, забезпечувалося за рахунок організації-забудовника.

Виконуючи поставлені завдання, наукова громадськість і широкі кола населення республіки доклали багато зусиль в справі охорони пам'яток археології. Щороку провадяться охоронні розкопки і розвідки на археологічних об'єктах, розташованих в районі будов чи сільсько-господарських робіт. Міністерство культури УРСР здійснює паспортизацію пам'яток історії і культури. За проектом археологічної секції Товариства у 1970 р. затверджено ескізи охоронних дощок-знаків для встановлення на городищах і курганах України з метою запобігання їх руйнуванню. В більшості областей такі дошки-знаки й опори для них виготовлено, але на об'єктах вони встановлюються досить повільно.

У відповідності з постановою президії Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури обласні секції працюють над створенням довідників, що мають охопити всі відомі нині археологічні об'єкти кожної області. Складання таких довідників по Львівській,

* Законодавство про пам'ятники історії і культури. К., 1970, с. 7.